

هما سعادت‌مند
h.saadatmand@shahraranews.ir

ما سال‌هاست که به زمستان‌های خشک و بی‌برف عادت کرده‌ایم، اما نبض زندگی در گذشته‌گاهی با همین برف و سرما، گرم می‌تپیده است، آن چنان که تلاش می‌کرده‌اند پای این سردی را به هر حیل‌ت و ترفندی که شده‌است به تابستان‌های داغ بکشانند.
سوای زندگی کشاورزی که به بارش برف و باران وابسته بوده، وجود یخ در تابستان علاوه بر فرار از گرما یکی از راهکارها برای جلوگیری از فاسدشدن مواد غذایی بوده‌است. به همین سبب هم همت مردان بسیاری در گذشته صرف ساخت یخدان‌هایی برای جمع‌آوری و نگهداری یخ می‌شده است. یخدان‌هایی که پرشدنشان در دی‌ماه روزگار مردم را عیش می‌کرده است.

● یخ‌دخدان‌هازیاده‌یخ‌گرفته‌شده‌است!
نیخ تیز آفتاب در تموزهای خراسان، خشکی هوا و نبود وسایل سرمایشی، یخ را به موضوعی حیاتی در زندگی مردم مشهد قدیم تبدیل کرده بود. سردی روح‌فزایی که می‌توانست در گرمی هواتب‌را از تن و فساد را از خوراک قوت مردم دور کند. در واقع در قدیم به‌دلیل نبود انواع‌واقسام یخچال‌های امروزی، مردم با یخ نیز رفتاری شبیه‌خواربار و آذوقه‌داشتند. اگر در زمستان برف‌نی‌پاریدو آب فراوان نمی‌شد، مردم ناچار بودند برای تهیه آن سر به کوه‌ها بردارند و سختی و دشواری زیادی را تحمل کنند. به‌همین دلیل برف شدید زمستانی که منجر به یخ‌بندان می‌شد، در آن زمان نعمت به حساب می‌آمد و گاهی خبرش سر از روزنامه‌ها در می‌آورد. برای نمونه در جریده گاهی روزنامه‌اتفاقیبه به‌تاریخ ۲۱ جمادی الثانی ۱۲۷۲ (۹ اسفند۱۲۳۳) این‌طور نوشته‌شده‌است: «خراسان: از قراری که نوشته‌اند اسمازل زمستان در آن ولایت، بارندگی بیشتر از سال‌های دیگر شده و برف زیاده آمده است» و صاحبان املاک وزراعات از این معنی زیاده خرسندی دارند و در یخدان‌ها نیز زیاده یخ گرفته شده، به‌طوری که در تابستان امسال محتاج به یخ و برف کوهستان‌یلاقات نخواهندشد.»

● مژده که تابستان یخ در پوشت فراوان است
فراوانی بارش، یخ‌بندانی هوا و پرشدن یخدان‌ها حتی می‌توانسته‌است نرخ برخی اقلام خوراکی را پایین بیاورد. نمونه‌ای از این تأثیر را می‌توان در خبری که ۲۸ دی ۱۲۵۷ منتشر شده بود، دید: «در مشهد مقدس بارندگی کامل شده است و یخدان‌ها پُرند و نرخ گندم از خرواری ۴ تومان ونیم به ۳ تومان رسید، و وابستگی زندگی کشاورزی به بارش نزولات آن چنان بوده‌است که شروع برف را در جراید کاغذی تبریک هم می‌گفته‌اند. در روزنامه ایران به شماره ۱۵۹ و به‌ان ۱۳۱۳ قمری (۴ اسفند۱۲۷۴) آمده است: «از قراری در عشر ثانی شعبان یک شبانه‌روز بارندگی کامل شده و برف زیادی باریده، وحشت و اضطراب مردم به آسودگی و اطمینان و مسرت خاطر و شکرگذاری مبدل

وقت جمع آوری اطلاعات برای نوشتن از یخدان‌های مشهد، در جست وجوهای اینترنتی، سایت‌های مختلف و حتی معتبری را دیدیم که بازنشر مطالب یکدیگر بودند و در جایی از اطلاعات پیوسته غلطشان درباره یخدان‌ها، این سازه‌های معماری را وارداتی خوانده و در تکمیل گفته‌های خود: «یخدان‌ها درواقع متعلق به مغولان بوده است و آنان این سازه‌های پرکاربرد را با خود به

قصه نخستین کارخانه یخ‌سازی مشهد را غلامرضا آذری خاکستر خوب می‌داند. او براساس پژوهشی که انجام داده است، می‌گوید: «روزنامه اطلاعات ۱۰ تیر ۱۳۱۶ به تبلیغ یخچال الکترولوکس کوچک نفتی پرداخته است. نخستین یخچال‌های نفتی الکترولوکس از آلمان به ایران آمده‌اند. بنابراین سابقه یخ‌ماشینی و قالبی در تهران به پیش از این‌می‌رسد.» به گفته این پژوهشگر، در مشهد نیز با گسترش برق تعدادی از کارخانه‌های وابسته به برق هم در شهر راه‌اندازی شدند که کارخانه یخ از آن جمله آن‌ها بود. اولین خبر درباره کارخانه یخ در مشهد را روزنامه آفتاب شرق در اسفند۱۳۱۶ منتشر کرده است. به‌نوشته این روزنامه، قرار بوده است به‌زودی دستگاه کارخانه یخ مصنوعی که شهردار مشهد خریداری کرده بود، نصب شود و این مکاتبات تا زمان استانداری پاک‌روان ادامه داشته

درباره پیشینه یخدان‌های سنتی که کاریخچال‌های امروزی را می‌کردند

ارمغان زمستان، کیمیای تابستان

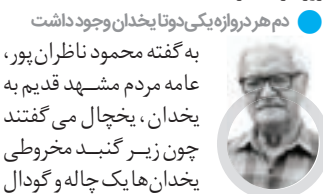
یخدان کریم‌آباد در منطقه دوبرخان چهارچرخ در منطقه ۱۴ دوبرخدان باقی‌مانده از مشهد قدیم هستند

شده است و بعد از این بارندگی نرخ غله و اجناس هر قدر ترقی کرده بود، دوباره تنزل نموده است و به میزان اول برگشت. «نگارنده جریده‌آزادی در اسفند ۱۳۱۴ نیز بارش برف را نوید فراوانی بستنی قدیمی‌ها در تابستان دانسته‌ونوشته‌است: بک‌شبانه‌روز برف مفصل نافیعی در شهر نازل و به قرار ابرت‌های اطراف در تمام ولایات خراسان همان ایام بارندگی

ممتدی شده که سبب رفع تشنگی اراضی و موجب مسرت اهالی خراسان شده است. در همه‌جا با اثر کثرت بارندگی هوا سرد و مجدد یخ‌بندی شروع شده است. یخ در یخچال‌ها بسته و تابستان یخ در بهشت فراوان است.»

● مشهد و ۲۳ یخدان در ابتدای قرن
اما یخ، این کیمیای تابستان را مردم روزگار قدیم در یخدان‌ها ذخیره می‌کردند تا به مصرف تابستان برسد. این سطر را بگذارد کنار این توضیح که چون در گذشته شروع برف و سردی هوا معمولاً از پاییز آغاز می‌شده و زمستان طولانی بوده است، غالباً یخدان‌ها را در دی‌ماه پر می‌کرده‌اند. طبق گزارش نگارندگان «مشهد در آغاز قرن چهاردهم (مکتب شاپور)» در ارض اقدس به سال ۱۳۱۳ خورشیدی، ۲۳ یخچال (یخدان) وجود داشته که ظرفیت مجموع این یخدان‌ها ۲۶ هزار بار یخ می‌شده است که در این میان می‌توان از یخدان محراب‌خان، یخدان گودسلوک، یخدان باغ وزیر، یخدان محله سراب، یخدان سمرقند و یخدان باغ عنبر به عنوان مهم‌ترین یخدان‌های مشهد در آن روزگار یاد کرد.

● دم‌هر‌دروازه یکی‌دوتا یخدان وجود داشت
به گفته محمود ناظران پور، عامه مردم مشهد قدیم به یخدان، یخچال می‌گفتند چون زیر گنبد مخروطی یخدان‌ها یک چاله و گودال وجود داشته‌است که یخ را در آن ذخیره می‌کردند و این چاله آن قدر بزرگ بود که گاهی با گاری و فرعون‌وارد آن می‌شدند: «در مشهد قدیم معمولاً دم‌هر دروازه یکی‌دوتا یخدان بود که تا پیش از انقلاب هم وجود

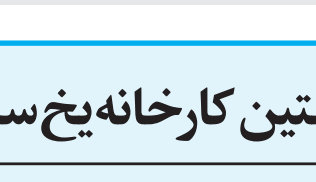

ایران آورده‌اند. «این موضوع را ما در قالب پرسشی با دکتر رجبعلی لباف‌خانیکی مطرح کردیم و این تاریخ‌دان با بیان اینکه «چنین گفته‌ای کاملاً غلط است و سندن تاریخی ندارد» توضیح داد: «مغولان اقوامی بودند که نه‌تنها به

پاسخ به یک اشتباه تاریخی که در فضای مجازی بسیار باز نشر شده است

یخدان‌ها را مغولان به ایران نیاورده‌اند

معماری اعتقادی نداشتند و از دانش و مهارت‌های اندک درباره آن نیز بیگانه بودند، بلکه حتی آن را نوعی شرک می‌پنداشتند. به گفته لباف‌خانیکی، نه‌تنها یخدان‌ها که هیچ سازه معماری در جهان را

است. در ۲۶ اردیبهشت‌ماه، وی در مکاتباتی با مکرم، رئیس حسابداری املاک اختصاصی، تأکید کرده است: «با اینکه ۲ هفته‌است وجه گاز آمانیاک برستاده شده است، هنوز از آن خبری نیست. مهندس هم برای نصب کارخانه یخ‌سازی از تهران مراجعت نکرده است. اقدام نموده و نتیجه را اطلاع دهید.» همچنین در سندی دیگر مربوط به سال ۱۳۱۸، آقای روشن، شهردار مشهد، در مکاتبه با شرکت سنها می برق به خرابی ماشین یخ‌سازی اشاره کرده است: «شهرداری مشهد/تاریخ ۱۱ مرداد۱۳۱۸/ شرکت سهامی برق خراسان اراج به تعمیر ماشین یخ‌سازی برای مصرف شهر مشهد تهیه شود و با پیش‌آمدن فصل گرما ممکن است از لحاظ کمبود یخ‌مقیقه‌ای برای مردم ایجاد کند؛ بنابراین برای تأمین یخ مصرفی شهر

مشهد و جلوگیری از گرانی آن، قرار شد چند دستگاه یخ‌سازی وارد و یخ مصنوعی تهیه و دردسترس مردم گذارده شود.»

همین روزنامه بعد از چندروز در تکمیل این خبر نوشته است: «به‌قرار اطلاع دستگاه یخ‌سازی به ظرفیت ۲ تن که قبلاً خبر آن را داده بودیم، به‌تازگی وارد و در خیابان فردوسی اتوشویی ژنرال نصب‌و‌از روز پنجم خرداد بهره‌برداری آن شروع و برای فروش به بازار داده خواهد شد.» بااین حال، به‌ظاهر استفاده از یخچال‌های طبیعی بعد از این زمان نیز ادامه داشته‌است، چنان که در خبری دراین‌باره آمده است: «از شهرداری مشهد اطلاع می‌دهند به منظور رفع نیازمندی امسال شهر مشهد از لحاظ مصرف یخ، از طرف شهرداری به دارندگان یخچال دستور ذخیره یخ از جندی قبل داده شده و تا به‌حال در ۲۶ یخچال، حدود ۲ میلیون

است.» ناگفته نماند که یخ در گذشته کالایی تجملاتی بوده که معمولاً به‌راحتی در دسترس عوام قرار نمی‌گرفته است، برای همین مالکان یخدان‌ها از طبقه اغنیای بوده‌اند و فروش یخ هم درآمد بسیار خوبی داشته است. با این همه، خانیکوف در بخشی از سفرنامه‌اش وجود یخ در مشهد را این‌طور توصیف می‌کند: یخ در مشهد آن قدر فراوان است که فقرا هم از آن استفاده می‌کنند.»

● معماری دوبرخشی یخدان‌ها

شکل و معماری یخدان‌ها موضوع دیگری است که این باستان‌شناس درباره آن توضیح می‌دهد: «یخدان‌ها از نظر ساختاری ۲ قسمت داشتند. یکی بخش گنبددار و مخروطی که محل ذخیره یخ بوده و دیگری هم شامل فضایی باز می‌شده است که در آن یخ درست می‌کرده‌اند. درواقع همیشه در کنار گنبد مخروطی یخدان‌ها، زمینی بزرگ با عمق کم وجود داشته است تا آب بتواند روی آن سوار شود و باقی بماند. همچنین در گذشته در قسمت جنوبی این زمین‌ها دیوار بسیار بلندی می‌ساختند که حکم سایه‌بان را برای یخدان داشته و از تابش مستقیم و تند آفتاب به آن جلوگیری می‌کرده‌است. آن کسی که متصدی و صاحب یخدان بوده، در شب‌های زمستان (بیشتر در همین دی‌ماه که بارش فراوان بود و هوا به‌غایت سرد) آب را در زمین کنار یخدان رها می‌کرده است که بعد یخ می‌زد. در مرحله دوم همان شب با شب بعد دوباره بر روی یخ ایجادشده آب می‌ریخت. این کار در چند نوبت انجام می‌شد تا آنجا که آب‌های رهاشده به‌صورت لایه‌ای ضخیم از یخ در می‌آمد. آن دیوار هم مانع می‌شده است که در روز، آفتاب نیمه‌جان زمستانی یخ‌ها را آب کند.»

● قلعه‌گردن یخ

ضخامت این یخ در نیمه یا اواخر دی‌ماه کامل می‌شد. صاحب یخدان در مرحله سوم یخ‌ها را می‌شکست و به‌صورت قطعه‌قطعه در می‌آورد که به‌اصطلاح به آن «قله‌گردن یخ» می‌گفتند. قطعه‌های یخ در ادامه ذخیره‌سازی به داخل چاله یا کاسه یخدان برده می‌شد. البته پیش از قراردادن یخ‌ها کف زمین را با کاه یا زغال و حتی پارچه کهنه عایق می‌کردند. بعد یخ‌ها را روی آن می‌چیدند و بالا‌پایه‌ای کاه می‌پوشاندند تا از نفوذ هوا و چسبندگی آنان جلوگیری کنند. سپس در طول سال از طریق دری به‌نسبت کوتاه که در بنا تعبیه می‌شده است، یخ را از چاله‌خارج می‌کردند تا فروخته‌شود و به‌مصرف برسد.

مصالح ساخت یخدان هم باید حتماً از گل و خشت می‌بود و می‌توان گفت ما یخدانی نداریم که جنشش از سنگ یا آجر باشد. این یخدان‌ها همچنین باید به‌صورت مخروط بلند شیب‌دار و نوک‌تیز می‌بوده‌اند: «این گلی و خشتی و شیب‌دار بودن دلایلی داشته که یکی از آن‌ها پایین‌آمدن راحت آب برف و باران در آن بوده است تا از تخریب گنبد جلوگیری کنند. برخی یخدان‌ها نیزبنات مختصری هم در قسمت ورودی یا بر بند خود داشته‌اند که به‌آن به‌اصطلاح «ترزیبنات ندان» موشی» می‌گویند.»

● فراوانی یک‌کالای تجملاتی در مشهد

این استاد دانشگاه می‌گوید تاریخ و پیشینه دقیقی درباره نخستین یخدان‌ها در مکتوبات تاریخی وجود ندارد. پیشینه یخدان‌ها در ایران به دوره‌ایلخانیان، تیموریان و صفویان می‌رسد، اما یخدان‌های به‌جامانده از دوره قاجار بسیار بیشترند: یخدان‌ها معمولاً در حاشیه‌شهرها و روستاها یا در کنار کاروان‌سراها ساخته و تا زمان قاجار هم استفاده می‌شدند. آخرین یخدانی هم که در خراسان ساخته‌شده، یخدان «کوثر» در بیخ‌ت گناباد است که یادگار دوره قاجار

آغاز طرح احیای گذر آیت‌ا... خامنه‌ای از چندروز دیگر

خون دوباره در رگ خیابان قدیمی

محمد کاملان | مهم‌ترین مصوبه دومین جلسه کمیته بازآفرینی بافت‌ها و بناهای تاریخی شهرداری مشهد، تأیید نقشه‌های بازسازی احیای گذر تاریخی آیت‌ا... خامنه‌ای بود و از چندروز دیگر کار بازسازی این کوچه‌به‌عنوان دومین مسیر تاریخی منتهی به حرم مطهر رضوی آغاز می‌شود. بهسازی این گذر تاریخی و ارزشمند محله سرشور، گام دیگری از پروژه بزرگ احیای گذرها و معابر قدیمی مشهد است که از مرداد امسال و با احیای بازارچه سراب آغاز شده است و حالا در گام دوم این پروژه قرار است که یک گذر تاریخی دیگر از معابر قدیمی شهر به سبک و سیاق حوالی دهه ۵۰ در مشهد بازسازی شود. پروژه‌ای که در آن به‌احتمال زیاد دستی از جنس مرمت به سروروی آب‌انبار تشکری، گرمابه سعدی و دیگر بناهای تاریخی در معرض تخریب این گذر تاریخی کشیده می‌شود. به همین سبب در گزارش پیش رو نقبی زده‌ایم به تاریخ و پیشینه این کوچه قدیمی در مشهد.

● کوچه‌ای در نقشه‌های قدیمی

کوچه آیت‌ا... خامنه‌ای که از یک سو به خیابان آخوندخراسانی منتهی می‌شود و از دیگر سو به خسروی نو یا شهید اندرزگو می‌رسد، از آن دست کوچه‌های قدیمی مشهد است که نام‌ونشانش در بیشتر نقشه‌های قدیمی شهر، یعنی از سال ۱۳۰۰ خورشیدی به این طرف دیده می‌شود.

● از «ارگ» تا «آیت‌ا... خامنه‌ای»

طبق اسناد برجامانده، نام این کوچه قدیمی در یک قرن گذشته ۴ مرتبه تغییر کرده است، این گذر تاریخی تا سال ۱۳۲۰ خورشیدی به‌دلیل اینکه یگانه راه ارتباطی خیابان ارگ با حرم مطهر بوده، در بین مردم به نام کوچه «ارگ» معروف بوده و در بعضی دیگر از نقشه‌های تاریخی از این خیابان با نام «حیطه حاج کر بلائی علی» هم یاد شده است. آن‌طور که قدیمی‌های این گذر تاریخی نقل می‌کنند، در انتهای این کوچه مزارع باغ‌تر‌ای وجود داشته که متعلق به فردی به‌نام کر بلائی علی بوده و به‌همین دلیل هم این گذر به‌نام «حیطه‌حاج کر بلائی علی» یا «حمام حاج علی» شناخته می‌شده است.

بعدها، در حوالی سال ۱۳۳۰ خورشیدی، هم‌زمان با حضور ژاندارمری و استوار اشکان در این کوچه، نام کوچه کم‌کم به «اشکان» تغییر می‌کند، نامی قدیمی که هنوز هم رسمیت دارد و شرکت‌های خدماتی هم تا همین اواخر که هنوز قبوض کاغذی بود، از همین نام در قبض‌هایشان استفاده می‌کردند. اما بعد از انقلاب و به‌دلیل سکونت مرحوم «آیت‌ا... حاج جواد خامنه‌ای»، پدر مقام‌مظفر هبری، در این کوچه تاریخی مشهد، این گذر به‌نام «آیت‌ا... خامنه‌ای» تغییر نام می‌دهد.

● خانه‌ای پرپرکت در محله‌ای فقیرنشین

مقام‌مظفر هبری در بخشی از خاطراتشان که در سایت خبرگزاری صدا و سیما بارگزاری شده‌است، کوچه و خانه پدری‌شان را این‌گونه توصیف می‌کنند: «منزل پدری من که در آن متولد شده‌ام، تا چهار پنج سالگی من، خانه‌ای شصت‌هفتادمتری در محله فقیرنشین مشهد بود که فقط یک اتاق داشت و یک زیرزمین تاریک و خفه! هنگامی که برای پدرم میهمان می‌آمد او معمولاً پدر بنا بر اینکه روحانی و محل مراجه مردم بود، میهمان داشت، همه ما بعد از آنکه زمین می‌رفتیم تا میهمان برود. بعد عده‌ای که به پدر ارادت می‌داشتند، زمین کوچکی را کنار این منزل خریدند و به آن اضافه کردند و ما دارای ۱۳ اتاق شدیم.»

● آب‌انبار و مسجد تشکری

اما خانه پدری مقام‌مظفر هبری یگانه بنای تاریخی و هویتی این گذر نیست و می‌توان از انبیه تشکری نیز به‌عنوان دیگر بناهای میراثی این کوچه یاد کرد. انبیه تشکری در محله سرشور قدیم و در خیابان آخوندخراسانی (خاکی)، کوچه آیت‌ا... خامنه‌ای و نبش کوچه حمام برق قرار دارند. این ساختمان حدود ۱۰۰ متری و آجری، نمونه‌ای از مجموعه‌های عام‌المنفعه در مشهد است که شامل مسجدی با نام مسجد علی، آب‌انبار و چند دربند مغازه برای مخارج و ترمیم این مجموعه است. این ساختمان در ۲ طبقه و مربوط به اواخر دوره قاجار یا اوایل دوره پهلوی است. روبه‌روی این مجموعه چند دربند مغازه مربوط به مرحوم تشکری قرارداد کرده‌هنگی وقف است و از لحاظ قدمت به همان دوره برمی‌گردد. متأسفانه به‌دلیل رسیدگی نشدن به این مجموعه، بخشی از آن به‌علت فرسودگی تخریب شده، اما به شالوده بنا آسیبی نرسیده و قابل بازسازی است.

● گرمابه سعدی

گرمابه سعدی که به‌صورت عمومی و خصوصی بوده است و در داخل مجموعه تشکری قرار دارد، یکی دیگر از بناهای هویتی این گذر قدیمی است. قدمت نمای گرمابه سعدی به دوره پهلوی اول می‌رسد و در ۱۱ مرداد ۱۳۸۴ با شماره ثبت ۱۲۳۷۵ در فهرست آثار ملی ایران قرار گرفته است.

شهر

روزنامه
شهرامید
وزندگی

3شنبه
۳۳ دی
۱۳۹۱
شماره ۳۳۹

13
SHAHRARNEWS.IR

تاریخ و هویت